

*Хромова Ірина
(Київ)*

ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ДЖУЧИДСЬКОЇ МОНЕТНОЇ ТРАДИЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОЇ МОНЕТНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОДНІПРОВ'І СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV ст.

Грошовий обіг на території українського Подніпров'я – явище складне, а тому потребує детального розгляду всіх локальних особливостей. Важливою проблемою, яка досі не знайшла гідної уваги серед дослідників, є участь в середньовічному місцевому монетному обігові східних монет, зокрема – джучидських. Існування Кримського улусу, а згодом перетворення його на ханство не могло не впливати на динаміку розвитку грошового ринку всієї материкової України, як це робили монетні системи інших суміжних держав. Тому, в даній розвідці увага приділятиметься особливостям курсування джучидських монет на території Подніпров'я, що має на меті демонстрацію впливу східної монетної традиції на розвиток місцевої монетної справи.

Джерельну базу дослідження становлять знахідки джучидських монет та їхніх місцевих наслідувань на території сучасних Чернігівської і частково Сумської областей. Тут варто трохи відступити від суто нумізматичного дослідження і звернутися до більш широкого кола джерел, що необхідно для уявлення особливостей становища цієї частини Дніпровського Лівобережжя. Історія регіону в період татарського панування досить яскраво відбита в археологічних знахідках. Дослідники вважають появу місцевих золотоординських пам'яток віддзеркаленням закріплення степових просторів Середнього Подніпров'я за Західним улусом держави Джучидів (як наслідок – перенесення ставки беклярибека Мамає в район Запоріжжя) та татарські претензії на контроль за дніпровськими переправами¹. Пам'ятки межиріччя Сейму та Ворскли свідчать про панування в цій місцевості джучидської аристократії². Це не дивно, зважаючи на залежність території Посейм'я від татар, що підтверджується як письмовими (татарські ярлики³), так і археологічними джерелами, які дають підставу для тверджень дослідників про безпосередню залежність територій колишніх уділів Чернігово-Сіверщини – Путивльського й Курського – від Улусу Джучи⁴. З іншого боку, свідчення джерел дають змогу говорити і про колонізаційну політику з боку Литовської держави. Хронологічно її початок відносять приблизно до другої половини XIV ст. і характеризують як процес надання земельних наділів вихідцям з Криму, Орди та Північного Кавказу. У археологічних пам'ятках саме цієї доби позначений досить вагомий вплив східного етнічного елементу, який поступово розбавляє слов'янський. Це явище ще яскравіше виявляється у археологічних пам'ятках початку XV ст.⁵

Справедливими є висновки дослідників, зроблені на підставі аналізу археологічних джерел, про включення території регіону (яка, по суті, уявляється істориками певною контактною зоною між татарами та місцевим населенням) в процес формування державної адміністративно-територіальної структури Улусу Джучи. На думку вчених, цей процес опанування золотоординським населенням передстепу посилюється зі становленням

Литовської держави і розмежуванням ординських та литовських володінь, кордон між якими майже співпадав із географічною межею Степу і Лісостепу. Особливістю цього процесу називається заснування невеликих поселень міського типу, покликаних стати опорними центрами для джучидського адміністрування у північному прикордонні⁶.

Проте не слід забувати про ще один з рушіїв освоєння слов'янських територій татарським населенням – це розвиток торгівлі⁷.

При вивченні археологічних пам'яток зазначеного часу в історіографії підкреслюється лише їх змішаний слов'яно-східний характер, однак навряд чи може йти мова про асиміляційні процеси. Саме така специфічна риса колонізації наштотувала дослідників на думку про заснування окремих міст чи містечок для новоприбулого населення. Це не могло не вплинути на розвиток економічного життя місцевого населення. Грошовий ринок став активно поповнюватись східними монетами, знахідки яких досить поширені на території Дніпровського Лівобережжя. І якщо частота знахідок джучидських монет на території Посейм'я та Півдня достатньо аргументується політико-адміністративним становищем цих земель (безпосередньо знаходились у складі Західного крила Улусу Джучи), то ще більший інтерес викликають знахідки, виявлені північніше степових кордонів колишньої Русі та Орди. Детальний аналіз цих нумізматичних пам'яток можливо і не дає достатньо підстав для припущення, що контактна слов'янсько-татарська зона може бути переміщена ще далі на північ (через активне поширення литовських впливів в досліджуваний проміжок часу), проте вплив джучидського адміністрування позначився не тільки на політичному житті слов'янського населення регіону, що знайшло відбиток у письмових та археологічних джерелах. Потужного східного впливу зазнала економіка. Місцева монетна справа, котра відновлювалася після довгого застою, позначеного сучасними дослідниками як «безмонетний період», за типологічну основу при карбуванні власних монет взяла східний зразок. Особливо це стосується земель українського лівобережного Полісся, яке за сучасним адміністративним поділом охоплює територію Чернігівської та північні райони Сумської областей України⁸. Цим і обмежуються географічні рамки даної статті.

У період другої половини XIV – початок XV ст. досліджувані території входили до складу Сіверського князівства, де з 70-х рр. XIV ст. було започатковано випуск власної монети. Питання монетної справи на території Сіверщини, хоча вже неодноразово піднімалося дослідниками, висвітлене недостатньо через скупість джерельної бази та складності в процесі її аналізу, а тому вимагає ґрунтовного дослідження. Проте вивчення даного питання виглядає неповним без врахування передумов творення власної монетної системи на українських землях. Серед них варто виділити фактор впливу монетної системи Улусу Джучи. Адже активна участь джучидських монет у місцевому грошовому обігові не тільки насичувала грошовий ринок якісним металом, а й стала передумовою творення власного монетного виробництва, іноді – навіть сировиною.

Питання щодо особливостей поширення джучидських монет на грошового ринку на лівобережних українських землях побіжно торкаються у своїх дослідженнях Г. О. Федоров-Давидов⁹, Г. А. Козубовський¹⁰, К. К. Хромов¹¹, О. Б. Супруненко¹² та ін. Особливу цінність становлять публікації топографічних даних та описи монетних знахідок. Найбільш яскрава характеристика східного впливу на розвиток грошового ринку території Наддніпрянщини міститься у працях відомого російського дослідника джучидської нумізматики – Г. О. Федорова-Давидова. Натомість, інформація про нові знахідки джучидських монет, що містяться в працях українських дослідників, чудово доповнюють попередні дослідження. Навіть фрагментарні відомості дозволяють скоригувати сталу, але вже дещо застарілу інформацію, адже українська середньовічна

нумізMATика продовжує переживати постійне оновлення джерельної бази за рахунок нових знахідок монет. Проте, необхідно відзначити, що саме праця «Денежное дело Золотой Орды» Г. О. Федорова-Давидова є найбільш повноцінним і глибоким дослідженням з історії джучидської нумізMATики. Тож, зважаючи на особливості теми даної статті, покликаної виявити ступінь впливу східної монетної традиції на грошове господарство українських земель і, зокрема території лівобережного Подніпров'я, саме його наукові надбання взяті за основу для проведеного дослідження.

З точки зору аналізу стану грошового ринку на окресленій території, цікавим є висновок Г. О. Федорова-Давидова про ступінь інтенсивності грошового обігу на землях Подніпров'я. Російський дослідник вважає його «надто слабким», ґрунтуючись на характерній особливості складу скарбів з даної території – певній монотонності. Вони складаються з монет, що репрезентують якусь одну монетну традицію – або західноєвропейську, або джучидську. Таким чином, на думку Г. О. Федорова-Давидова, слабкість грошового обігу просто не допускала можливості перемішувати різні види монет, котрі надходили на ринки, тим більше – виробляти їх стійку пропорцію¹³.

Є й інші пояснення специфічних особливостей грошового обігу земель, що перебували під юрисдикцією джучидської адміністрації. Йдеться, головним чином про період 1380–1400-х рр., адже саме до цього часу відносять скарби, виявлені на території Чернігівської області. Особливістю даного проміжку часу є зростання політичної нестабільності джучидського державного об'єднання. В цьому плані правління хана Токтамиша (1379–1395) – останній період політичної єдності Улусу Джучи. В контексті нумізMATичних пошуків, нас цікавитиме, насамперед, економічно-фінансовий бік внутрішньої політики Токтамиша, а саме – грошова реформа 1380 р. (782 р. х.), котра передбачала уніфікацію вагових норм карбування різних державних монетних центрів у значенні для срібної монети – 1,4–1,42¹⁴г. Захід такого роду відбувався не вперше – у 1310–1311 рр. аналогічна реформа також була покликана централізувати та уніфікувати монетне виробництво, однак реформа тодішнього хана Токти (1291–1313) виявилася розтягнутою в часі. Місцеві монетно-вагові системи існували у Кримському улусі (монетний двір Крим) до 1320 р., у Булгарському улусі (монетний двір Булгар) до 1331/32 рр., а монетний двір Азак карбував монету за власною монетно-ваговою системою до реформи хана Токтамиша (1380 р.) Як і на початку XIV ст., проте порівняно жорсткіше, реформою 1380 р. заборонялося вживання в обігу монет старого зразку. Таким чином відбулася спроба різкої та одночасної зміни монетної маси, що дослідники трактують як зміну періоду в розвитку грошового обігу Улусу Джучи¹⁵. Аналіз скарбів свідчить про переважання монет пореформеного карбування у грошовому обігові 80–90-х рр. XIV ст.¹⁶, однак вони не витіснили старі монети повністю. Це виявилось неможливим через непропорційність заміщення вагових норм, адже різка заміна старого денга (1,59 г) новим (1,42 г) вимагала значних за обсягом емісій. Низький курс, встановлений державою породжував накопичення старих номіналів. Однак, корисним фактором для успішного проведення реформи послугувало нестабільне політичне становище держави – її, як вважають дослідники, «фактичне розорення», під час смути¹⁷. Ці процеси спровокували значне скорочення грошового обігу, проте не зупинили активного розвитку купецтва, котрий спирався, головним чином на транзитну торгівлю. Саме купцям, на думку Г. О. Федорова-Давидова, переважно належать скарби, датовані часом правління Токтамиша, котрі містять переважну більшість монет карбування цього хана¹⁸. Це пояснює і особливості топографічного розташування знахідок скарбів з джучидськими монетами 80–90-х рр. XIV ст. – поблизу річок, тобто торгівельних магістралей того часу. Це буде видно і в короткій топографії знахідок монет на території Чернігівської і Сумської

областей, що наводитимуться у статті. Дослідниками зроблений висновок, що області, підпорядковані татарській адміністрації, розвиток грошового обігу яких обумовлювався переважно внутрішньою торгівлею, випадали зі сфери грошового обігу державного значення, а отже, в даний час простежувалося переважання транзитної торгівлі над місцевим, внутрішнім грошовим обігом¹⁹. З огляду на загальну топографію знахідок скарбів з джучидськими монетами на території, що належала Улусу Джучи, варто зазначити порівняно незначну кількість *відомих насьогодні* знахідок на території Чернігівської та Сумської областей. Робити передчасні висновки про регресивний характер зовнішніх політичних та економічних зносин регіону поки що зарано, адже знахідки джучидських монет з території Сумщини стали відомими порівняно нещодавно. Те саме можна сказати про нещодавно відкриті знахідки наслідувань джучидським монетам з території сучасної Сумщини та Чернігівщини. Проблему, наразі, становить недостатнє дослідження скарбового матеріалу, труднощі атрибуції власне джучидських монет та їхніх наслідувань в загальному масиві нумізматичних знахідок. Дана тема потребує кропіткого, детального, а головне – окремого вивчення.

Повертаючись до особливостей грошового господарства Улусу Джучи, слід звернути увагу на ще одну грошову реформу, здійснену на початку XV ст. темником Єдигеєм, котра явила собою частину централізаторської політики після невдалих спроб Токтамиша. Чергова уніфікуюча реформа (біля 1400 р.²⁰) не відрізнялася від попередніх. Новим ваговим еталоном було визнано 1,13 г. Однак ці заходи виявилися ще менш результативними, адже третя грошова реформа не призвела навіть до тимчасової уніфікації монетного виробництва. Про це свідчать і матеріали скарбів першої чверті XV ст., де процес подрібнення грошового обігу відображений ще яскравіше, ніж у скарбах попередніх періодів²¹.

Скарби із джучидськими монетами, датовані 80-ті рр. XIV – до поч. XV ст. (1400 р.) знайдені у: с. Сосниця Чернігівської обл. (р. Убедь), 1911 р.²². Матеріал представлений 600 срібними монетами²³; м. Козелець Чернігівської обл. (р. Остер), 1923 р.²⁴. Атрибутовано 7 екземплярів. З них 6 визначені як джучидські²⁵; с. Смяч Чернігівської обл. (берег р. Снов), 1959 р.²⁶. Матеріал скарбу представлений більш ніж 500 срібними монетами. Серед джучидських атрибутовано 4 екземпляри²⁷; Сумська обл. 1916–1917 рр. 3 500 екз. джучидських монет, котрі становлять матеріал скарбу, атрибутовано, за словами Г. О. Федорова-Давидова, 3 монети – правлінь ханів Узбека, Абдаллаха та «Мухаммада-Булака»²⁸. Скарб срібних джучидських монет, датованих XV ст. знайдений у с. Нвота Чернігівської обл., 1887 р.²⁹. Матеріал представлений 517 екземплярами. Серед матеріалу скарбу 139 екземплярів становлять стерті монети. Крім джучидського карбування, присутні празькі гроші³⁰.

Підсумовуючи наведені короткі топографічні дані, можна зробити наступні висновки: найстарші монети з обсягу поданого атрибутованого скарбового матеріалу відносяться приблизно до 1320–1321 рр. – періода правління в Улусі Джучи хана Узбека (1313–1342), наймолодші – до 1415–1416 рр. – періода правління хана Чекре (1414–1416); чисельна перевага належить монетам карбування ханів: Шадібєка (1399–1406) – 106 екз, Токтамиша (1379–1395) – 95 екз, Пулада (1391) – 88 екз. та Тимура (1411–1412) – 25 екз. Проте, за частотою знахідок переважають монети Токтамиша та Тимура. Найпоширенішими виявилися екземпляри карбування монетних дворів: Крим (17 екз.), Орда (8 екз.), Азак (7 екз.) та Сарай ал-Джедід (6 екз.).

Географічно знахідки монет локалізуються, як було зазначено вище, в безпосередній близькості від течії річок Десна, Остер (Чернігівська обл.), зокрема – на берегах річок Убедь, Остер, Снов, Десна, – тобто сконцентровані в районі магістрального торговельного

шляху. Дислокація таких скарбів на землях, підпорядкованих Великому князівству Литовського та кількісного переважання серед монетного матеріалу скарбів останньої чверті XIV ст. карбування Токтамиша, не суперечать раніше наведеній думці дослідників про характер відкладання такого роду скарбів. Дійсно, можна припускати, що належали вони купцям. Зважаючи на наявність змішаних скарбів, можна дійти висновку, що торгівля велася саме з місцевими купцями – сосницький та козелецький скарби містять монетний матеріал київського карбування (Володимир Ольгердович)³¹, нвотський – празькі гроші³². Про європейську торгівлю тут говорити навряд чи доводиться, адже празькі гроші, які заповнили грошовий ринок українських земель у XIV–XV ст. – не показник в даному випадку.

З іншого боку, у працях Г. О. Федорова-Давидова наводиться інформація про те, що у грошовому обігові земель під джучидської юрисдикцією на період 80–90-х рр. XIV ст. – часу осідання досліджуваних скарбів, – монети хана Токтамиша склали 60–100 % всієї монетної маси³³. Тому їх кількісне переважання у скарбовому матеріалі може пояснюватися їх значною розповсюдженістю порівняно з іншими номіналами.

Яскраво презентує вплив східної монетної традиції на місцеву монетну справу українських земель той факт, що крім знахідок монет власне джучидського карбування, зустрічаються приклади їх місцевих наслідувань.

Тут варто зауважити про особливості виробництва даного типу монетного матеріалу. Наслідування джучидським монетам з середини XIV ст. – досить поширена практика для руських удільних князівств. Дослідникам історії розвитку монетної справи на території українського Подніпров'я довелося зіткнутися з наслідуваннями, походження яких пов'язують з Київським і Сіверським князівствами. Зважаючи на особливості метричних та іконографічних характеристик, а також характер емісій, даний вид монет логічно розподіляється на кілька видів – наслідування регулярного та нерегулярного карбування. Не вдаючись у подробиці, зазначимо лише, що до регулярного типу відносяться випуски монет-наслідувань на території Улусу Джучи та на території прикордонних з Улусом Джучі князівств, що мають штемпельні ланцюжки, поєднані в характерні групи та типи, та концентруються навколо того чи іншого адміністративного центру, тобто так зване «офіційне карбування». Особливості регламентації таких емісій поки що малодосліджені. В свою чергу, нерегулярне карбування наслідувань, попри відсутність навіть приблизно визначених центрів, має значний ареал поширення, який включає, зокрема і територію українського лівобережного Полісся. Кількісно наслідування, незалежно від видової приналежності, представлені менше, ніж екземпляри оригінального джучидського карбування, проте остаточні висновки робити ще зарано, адже періодично з'являються нові знахідки монет.

Монети, віднесені сьогодні до сіверського карбування (період карбування встановлений приблизно: 1371–1376/+2–3 рр. також входять до даної категорії монет. Вони наслідують джучидські монети хана Гійас ад-Дін Мухаммада, (монетний двір Орда, 772, 773 та 777 р. х. – приблизно 1370–1371/72, 1375 рр.), проте характерним для цієї групи наслідувань є присутність на деяких типах монет так званого «княжого» знаку³⁴. Тобто даний тип монетної продукції репрезентує офіційні (князівські) регулярні випуски наслідувань джучидським монетам. Оскільки сіверські монети вже знайомі дослідникам, детально на їх аналізі зупинятися не будемо.

Вище вже зазначалося про домінанту джучидського масиву монет серед віднайденого скарбового матеріалу з території Чернігівщини і Сумщини. Тому, логічним є той факт, що поодинокі знахідки монет з території Чернігівської області репрезентують наслідування денгам часів правління хана Токтамиша, ймовірно карбування монетного двору Сарай ал-

Джедід, 782 р.х. (1380–1381 pp.)³⁵. Спершу подаємо іконографічний аналіз, найбільш наближеного до можливого, зразка оригінальної монети для виробництва наслідувань. За описом Г. О. Федорова-Давидова:

Аверс: у подвійному округлому картуші: «Султан справедливий / Насір ад-Дін / Токтамиш хан». У середині другого рядка плетінка.

Реверс: картуш з шести дужок: «Карбування Сарая / ал-Джедід / 782». Над словом «Джедід» – неповна плетінка³⁶. (Рис. 1)

Наслідування:

Аверс: через незадовільний стан збереження, імітацію легенди майже не видно.

Реверс: розпізнається рік та залишки від імітацій слів «[Сар]ай» та «[Дже]дід». Метал – мідь, плакірування сріблом. (Рис. 2)

Відомі екземпляри наслідувань денгам Токтамиша невизначеного датування та локалізації монетного центру, а також ймовірного карбування монетного двору Сарай ал-Джедід без дати – з території Чернігівської обл.³⁷. Денгі карбування Токтамиша, монетний двір Сарай ал-Джедід, 782 р.х. наслідують ще й 6 екземплярів срібних монет, карбованих за допомогою одного штемпеля, знайдені на території Сумської обл.³⁸.

Можливим зразком прототипу може бути один з типів денга Токтамиша, описаного Г. О. Федоровим-Давидовим³⁹:

Аверс: у подвійному круглому картуші легенда: «Султан справедливий / Токтамиш (монгольською) / хан нехай триватиме його правління»

Реверс: у картуші з 6 дуг і з дужками у місцях з'єднання: «Карбування Сарая / ал-Джедід / 782». Посередині другого рядка – повна плетінка. Цифри розташовано в порядку з ліва на право (за куфічною традицією). (Рис. 3).

Наслідування:

Аверс: частково проглядається одинарний круглий, можливо фігурний картуш. Розташування легенди наближено до оригіналу, правильно відтворено спрямування написання слів, проте літери відтворені хаотично і з явними помилками. Візуально проглядається перший і останній рядок оригінальної легенди.

Реверс: частково проглядається картуш за оригінальним зразком. Перші два рядки імітації легенди розташовані напівкругом. Розпізнаються відтворені слова «карбування», «сарай». Правильно розташована плетінка, однак її оточує коло з п'яти крапок. Цифри розміщено у зворотному порядку: «287». Метал – срібло. (Рис. 4).

З території сучасної Чернігівської області відомі знахідки наслідувань монет хана Шадібєка⁴⁰, оригінальне карбування якого чисельно переважають серед розглянутого у статті атрибутованого скарбового матеріалу.

Наступними розглянемо знахідки наслідувань монет карбування хана Гійас ад-Дін Мухаммеда, або «Мухаммед-Булак» хана за Г.О. Федоровим-Давидовим (1423–1427), монетний двір Орда, 772 р.х. (1370/1371 pp.).

Зразок оригіналу⁴¹:

Аверс: у картуші з чотирьох дужок з орнаментальними вузлами у місцях з'єднання трьохрядна легенда: «Султан справедливий / Гійас ад-Дін ва ад-Дунія / Мухаммед хан, нехай триватиме його правління»;

Реверс: у картуші без дужок: «Карбування / ал-Орди / року / 772». (Рис. 5).

Наслідування – Чернігівська обл.⁴²:

Аверс: схематична імітація трьохрядної легенди; перший і другий рядки імітують другий та третій рядки оригіналу;

Реверс: схематична імітація легенди; проглядаються три рядки з чотирьох оригінальних, літери не співпадають; досить чітко відтворена дата. Метал – мідь, плакірування сріблом. (Рис. 6).

На сьогодні відомі випадки поодиноких знахідок монет-наслідувань з території Сумської області, зокрема – околиці с. Ніцаха Тростянецького р-ну (басейн р. Ворскла) – кілька варіантів наслідувань денга Джанібєка, карбованого на монетному дворі Гюлістан 753 р.х. (1352–1353 рр.); наслідування пізніших монет – карбувань Абдаллаха⁴³ та Мухаммада (кінець 60-х – 70-ті рр. XIV ст.)⁴⁴.

Всі відомі автору статті екземпляри наслідувань монетам Джанібєка з території Сумської області (21 екз.) знаходяться у приватних колекціях. Вони виконані за дротяною технологією, яка була традиційною для карбування на території Улусу Джучи, метал – срібло, на відміну від наслідувань, знайдених на території Чернігівщини, де у більшості випадків по міді було зроблено плакірування сріблом.

Зазначені екземпляри монет відносяться до трьох варіантів найбільш поширеного серед типів наслідувань монетному типу денга Джанібєка (1342–1357) – карбування монетного двору Гюлістан, 753 р.х. (1352–1353 рр.). Приклад оригінального карбування таких монет представлений серед матеріалів Борщевського скарбу (Київська обл.)⁴⁵, серед яких атрибутовано срібний денг гюлістанського карбування хана Джанібєка, 753 р.х.:

Аверс: двохрядна легенда (з права на ліво):

I ряд – [Су]лтан Справедливий;

II ряд – [Дж]анібєк Хан (нижня половина напису зрізана), можливо зображено плетінку над останнім складом у накресленні імені «Джанібєк».

Реверс: трьохрядна легенда в картуші з фігурних дужок:

I ряд – «Гюлістан[а]»;

II ряд – «Року», плетінка між першим та другим складами; літери куфічною абеткою;

III ряд – цифри «753» – куфічні, тому читаються з ліва на право.

Діаметр монети 16,3 мм, вага 1,59 г. (Рис. 7).

Більш детальний огляд монет карбування монетного двору Гюлістан за часів правління хана Джанібєка поданий у Г. А. Федорова-Давидова⁴⁶. Серед можливих варіантів легенди на аверсі таких монет є напис «Ас-Султан / Джанібєк хан»⁴⁷ (Виділення наше – Авт.).

Іконографічно основною спільною рисою наслідувань монет Джанібєка є імітація легенд аверсу та реверсу оригінальної монети-прототипу. Якість виконання імітацій на наведених зразках монет-наслідувань є одним з основних критеріїв їх класифікації. Варіанти різняться між собою за розташуванням слів в імітації легенди⁴⁸, а основною типологічною характеристикою даного масиву монет є те, що різчик штемпелів не тільки не володів арабською мовою, а, ймовірно, не бачив оригіналу прототипу⁴⁹, тому легенда, яка очевидно сприймалася як орнамент, була замінена схематичними зображеннями, у яких лише візуально можна впізнати частини оригінальної легенди. Основні метрологічні характеристики наслідувань, знайдених на території Сумщини – діаметр від 12–16 мм, вага: 0,248–1,105 г⁵⁰. Детально зупинятися на іконографії даного виду наслідувань у даній статті немає сенсу, через їх великий варіативний ряд, однак для зразка наведемо один з аналізованих екземплярів⁵¹:

Аверс: у картуші з крапок візуально атрибутується імітація легенди:

I ряд – «Справедливий», замість слова «(ас)султан» - горизонтальна перекладина з п'ятьма вертикальними зубцями;

II ряд – замість слів «Джанібєк хан» тризуб і велике зображення плетінки, внизу – шестикутна зірка.

Реверс:

I ряд – замість «Карбування» – перекладина з чотирма зубцями;

II ряд – імітація слова «Гюлістан», але ряд літер розвернутий навпаки – з ліва на право;

III ряд – замість дати – перекладина з сімома зубцями. (Рис. 8).

Аналізуючи поодинокі знахідки наслідувань джучидських монет (основний масив знайдених монет походить з дніпровського Лівобережжя – території Київської (Бориспільський р-н. – в основному – наслідування монет Джанібєка) та Сумської (наслідування монет Джанібєка, а також Абдаллаха та Мухаммада)) областей, дослідники роблять висновок про можливість існування локального центру карбування наслідувань в землях Київського князівства. Серед можливих емітентів розглядається київський князь Федір, адже ймовірним часом емісії даних монет вважають часи його правління, а саме 1354–1363 рр. Проте відсутність на монетній продукції власницької князівської символіки (герба, тамги тощо) вказує на хиткість такого визначення. Альтернативним є припущення, що емітентами могли бути представники ханської адміністрації, розташованої на частині земель Київського князівства⁵². Зазначимо, що за наведеною вище класифікацією, розглянуті у статті екземпляри наслідувань відносяться до регулярних випусків.

Втім, незважаючи на невизначеність питання про особливості походження місцевих монет-наслідувань, безумовним залишається вплив східної – джучидської монетної системи. І без врахування особливостей монетного виробництва Улусу Джучи, дослідження місцевого монетного карбування на теренах Подніпров'я у XIV–XV ст. буде поверхневим і неповним, адже саме за допомогою виявлення особливостей виробництва і детального аналізу іконографії монет (що не можливий без знання арабської та уйгурської мов) тільки порівняно нещодавно стало можливим виявлення такого явища в українській середньовічній нумізматиці як наслідування джучидським монетам.

Глюстрації.

Достовірно встановити конкретну монету-зразок для наслідувань не можливо. Іноді це синтез кількох типів монет одного, або навіть кількох емітентів. Нижче наведені найбільш наближені на думку автора типи оригінального джучидського карбування і, відповідно, зразки місцевих наслідувань.

Рис. 1.

Токтамиш, Сарай ал-Джедід, 782 р.х.
(за описом Г. О. Федорова-Давидова)⁵³.

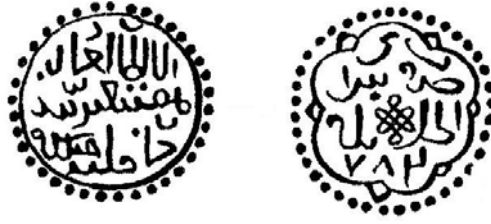
Рис. 2.

Наслідування карбуванню хана
Токтамиша, (?)
Сарай ал-Джедід, 782 р.х.
(Чернігівська обл.)⁵⁴.

Рис. 3.

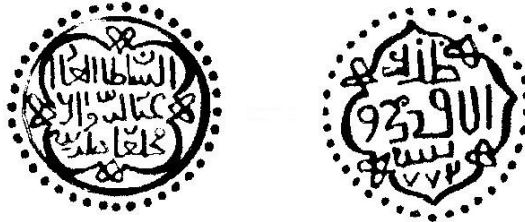
Токтамиш, Сарай ал-Джедід, 782 р.х.
(за описом Г. О. Федорова-Давидова)⁵⁵.

Рис. 4.

Наслідування карбуванню хана Токтамиша,
Сарай ал-Джедід, 782 р.х. (Сумська обл.)⁵⁶.

Рис. 5.

Гійас ад-Дін Мухаммед (Мухаммед-Булак), Орда, 772 р.х.
(за описом Г. О. Федорова-Давидова)⁵⁷.

Рис. 6.

Наслідування карбуванню хана Гійас ад-Дін Мухаммеда, Орда, 772 р.х.
(Чернігівська обл.)⁵⁸.

Рис. 7.

Срібний денг, Джанібек, Гюлістан, 753 р.х. (за матеріалами Борщевського скарбу, Київська обл.; знаходиться у фондах Національного музею історії України)⁵⁹.

Рис. 8.

Наслідування карбуванню хана Джанібека, Гюлістан, 753 р.х. (Сумська обл.)⁶⁰.

Annotation

Iryna Khromova Following the question about influence of Juchid's own coining tradition on forming of local monetary coinage in Dnipro's valley in the middle – the second half of the XIV-th c.

The article contains the analysis of degree by distribution of original Juchid's coins within the limits of the probed territory, and also the author's an attempt to describe of local coins-imitations.

¹ Супруненко О.Б., Приймак В.В., Миро ненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. – Київ-Полтава, 2004. – С. 38.

² Там само. – С. 54.

³ Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 33.

⁴ Супруненко О.Б. Вказ. пр. – С. 60.

⁵ Там само. – С. 38–39.

⁶ Там само. – С. 76.

⁷ Хеллер К. Золотая Орда и торговля с Западом. // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223–1556. – Казань, 2001. – С. 119–120.

⁸ Полісся. <http://www.polissia.com/>

⁹ Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды. – М., 2003; *Его же*. Клады джучидских монет // Нумизматика и Эпиграфика. – М., 1960. – Т. I. – С. 94–192; *Его же*. Находки джучидских монет // Нумизматика и Эпиграфика. – М., 1963. – Т. IV. – С. 165–221.

¹⁰ Козубовський Г.А. Сіверські монети XIV ст. – К., 1992.

¹¹ Хромов К.К. Находка крымских йармаков Туда Менгу на территории Черниговской области. // Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. / Восточная нумизматика в Украине. – К., 2007. – Ч. II. – С. 55; *Его же*. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века («Киевские» подражания монетам Джанибека). // Восточная нумизматика в Украине. – К., 2007. – Ч. II. – С. 59–80.

¹² Супруненко О.Б. Вказ. пр.

¹³ Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды ... – С. 58.

- ¹⁴ *Его же*. Клады джучидских монет ... – С. 111.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ Федоров-Давыдов Г.О. вважає, що частка монет карбування Токтамиша у грошовому обігові даного часу складала 60 – 100 %.
- ¹⁷ Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет ... – С. 112.
- ¹⁸ Там же. – С. 113.
- ¹⁹ Там же. – С. 115.
- ²⁰ Там же. – С. 118.
- ²¹ Там же.
- ²² Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды ... – С. 149.
- ²³ *Его же*. Клады джучидских монет ... – С. 165.
- ²⁴ *Его же*. Денежное дело Золотой Орды ... – С. 149.
- ²⁵ *Его же*. Клады джучидских монет ... – С. 165.
- ²⁶ *Его же*. Денежное дело Золотой Орды ... – С. 149.
- ²⁷ *Его же*. Находки джучидских монет ... С. 217.
- ²⁸ *Его же*. Клады джучидских монет ... – С. 164.
- ²⁹ *Его же*. Денежное дело Золотой Орды ... – С. 152.
- ³⁰ *Его же*. Клады джучидских монет ... – С. 176.
- ³¹ *Его же*. Находки джучидских монет ... – С. 114; *Его же*. Клады джучидских монет ... – С. 165.
- ³² *Его же*. Клады джучидских монет ... – С. 176.
- ³³ Там же. – С. 111.
- ³⁴ *Хромова І*. Атрибуція монет Чернігово-Сіверського князівства: проблеми та здобутки. // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 22–27.
http://www.hordecoins.folgat.net/rgalGH_imitations.htm - № 2.
- ³⁵ *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды ... – С. 193.
- ³⁶ http://www.hordecoins.folgat.net/rgalGH_imitations.htm - № 3–4.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды ... – С. 194.
- ³⁹ http://www.hordecoins.folgat.net/rgalGH_imitations.htm - № 5.
- ⁴⁰ *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды ... – С. 192.
- ⁴¹ http://www.hordecoins.folgat.net/rgalGH_imitations.htm - № 1.
- ⁴² Там же.
- ⁴³ *Хромов К.К.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века ... – С. 60
- ⁴⁴ *Зразюк З.А., Хромов К.К.* Борщевский клад // Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. // Восточная нумизматика в Украине. – К., 2007. – Ч. II. – С. 103.
- ⁴⁵ *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды ... – С. 182–183.
- ⁴⁶ Там же. – С. 183.
- ⁴⁷ Там же. – С. 61.
- ⁴⁸ Там же. – С. 61.
- ⁴⁹ *Хромов К.К.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века ... – С. 67–69, 71–73, 75–77.
- ⁵⁰ Там же. – С. 67.
- ⁵¹ Там же. – С. 62.
- ⁵² *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды ... – Табл. XVII, № 232.
http://www.hordecoins.folgat.net/rgalGH_imitations.htm - # 2.
- ⁵³ *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды ... – Табл. XVII, № 234.
http://www.hordecoins.folgat.net/rgalGH_imitations.htm - # 11.
- ⁵⁴ *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды ... – Табл. XVI, № 225.
- ⁵⁵ http://www.hordecoins.folgat.net/rgalGH_imitations.htm - # 1.
- ⁵⁶ *Зразюк З.А., Хромов К.К.* Указ. ст. – С. 103, #016;
- ⁵⁷ *Хромов К.К.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века ... – С. 67, #022.